

ÁNGELA PIÑEIRO ACCIÓN

SANTIAGO CARCAS CUARTERO

**MANUAL
BÁSIC
D'EXHUMACIONES**

EN VALENCIÀ

ARDF DESAPAREGUTS

Asociación por la Recuperación de los Desaparecidos en el Franquismo
ARDF DESAPARECIDOS - CIF: G99307779
Tf: 605877931 - 633138068 - 630251800
Email. Ardf.desaparecidos@gmail.com - Web: ardfdesaparecidos.com

MANUAL BÀSIC D'EXHUMACIONS

ARDF DESAPAREGUTS

Associació per la Recuperació dels Desapareguts en el Franquisme.

Email: ardf.desaparecidos@gmail.com

Web: ardfdesaparecidos.com

Asociación por la Recuperación de los Desaparecidos en el Franquismo
ARDF DESAPARECIDOS - CIF: G99307779
Tf: 605877931 - 633138068 - 630251800
Email. Ardf.desaparecidos@gmail.com - Web: ardfdesaparecidos.com

Títol

Manual Bàsic d'Exhumacions

Autors

Ángela Piñeiro Acción

Santiago Carcas Cuartero

Asociación por la Recuperación de los Desaparecidos en el Franquismo
ARDF DESAPARECIDOS - CIF: G99307779
Tf: 605877931 - 633138068 - 630251800
Email. Ardf.desaparecidos@gmail.com - Web: ardfdesaparecidos.com

MANUAL BÀSIC D'EXHUMACIONS

Tots els drets reservats.

Copyright de l'obra: Àngela Piñeiro

Portada i contraportada: Santiago Carcas Cuartero

Traducció al valencià: M. Carmen Sáez Lorente i Amparo Linares Romeu

Dipòsit Legal CS 11-2016

ISBN 978-84-945070-0-7

Castelló 22 de gener de 2016

Ediciones Hades

Queda prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra sense el permís dels autors.

PRÒLEG

Ángela Piñeiro Acción: Tècnic Especialista en exhumacions - Investigadora Documentalista -Escriptora - Poeta - Llicenciada en Medicina (Matricules d'Honor) - Metgessa Especialista en Medicina Familiar i Comunitària - Metgessa Especialista en Geriatria i Urgències -Cofundadora i Secretària General de l'ARDF DESAPAREGUTS.

Encara que alguns ho pretenen, no hi ha demències en què l'oblit se centre en un únic aspecte, els nostres desapareguts. Pretenen que acceptem amb resignació que solament són un pensament buit, com unes bombolles de sabó que rebenten fàcilment. Però ells són i seguiran sent el nostre objectiu; i en la seua recerca i recuperació és fonamental posar-hi tot de la nostra part per tal de realitzar un bon treball tècnic i humà.

Sempre el respecte i sempre l'**ADN**, perquè els exhumats tinguen l'opció a recuperar els seus noms i perquè les seues famílies puguen tindre fefaentment les restes mortals del seus sers estimats.

A totes les persones que col.laboren en aquest i altres projectes similars, haureu de pensar que la seua dignificació serà agraïda per l'ensenyament històric, moral, emocional i tècnic que ens oferiran. Ens faran millors persones.

Ángela Piñeiro Acción

Santiago Carcas Cuartero: Investigador Documentalista - Técnico Especialista en Exhumaciones - Cofundador y Presidente de la ARDF DESAPARECIDOS – Director Coordinador de Exhumaciones - Escritor - Ex-cofundador y Ex - Presidente de ARICO - Poeta.

En primer lloc, crec que serà precís, al igual que aquest Manual, la creació d'un protocol específic sobre arqueologia forense de camp.

Resulta impossible predir amb exactitud els canvis que experimentaran les distintes lleis involucrades sobre la Memòria Històrica, les Víctimes del Franquisme, i tot allò referent a aquest Manual; tanmateix, el que sí que és cert, és que el que es diu en ell, a pesar de les millores en el temps que es puguin anar realitzant, serà d'aplicació obligada, per salvaguardar les restes humanes o òssies en la localització de possibles familiars a través del temps.

Tal i com s'argumenta en el comentari al final del capítol d'exhumacions, l'Arqueologia, al igual que altres professions serà pura ciència en totes les universitats i anirà acompanyada d'altres ciències com les forenses al final del seu camí d'estudi; però mentrestant, haurà d'adaptar-se a canvis continuats en la seua forma, diagnosi i execució, encoratjant nous comportaments, eliminant els antiquats i progressant en la seua praxi.

Qui no accepti aquests valors, no acceptarà el Manual i per tant tampoc l'evolució. Tot treball, tota professió, com indica el seu nom, ha d'anar encaminada a la perfecció, almenys a la seua recerca, per davant de tot i per tot.

Totes les professions i sobretot l'arqueologia, han de fundar-se en coneixements i bones praxis, sempre donant protecció màxima a les excavacions, trobades o per trobar, on fóra i el que fóra; però tractant-se de restes humanes que tenen i tindran gens continuats en el temps, de persones que es preguntaran on poden estar el seu avantpassat més directe, ha de garantir-s'hi en protecció i bancs d'ADN per futures comparatives, que és segur que les haurà, en el moment que aquest País de països isca de la seua letargia mental, deixi molt enrere el franquisme i prenga, per fi i definitivament la senda de la llibertat, del bon fer i sense complexes, la de l'estudi sever de la nostra història més recent, amb els seus morts, els genocides i les víctimes d'aquests, com un fet passat, resolt en la seua totalitat per una autèntica democràcia que empare, dignifiqui els innocents, i que castigue els assassins de tot

un país. Sols així, serà possible la reconciliació entre persones que conviuen en la mateixa terra; les exhumacions i la història que portà a exhumar, són un bon exemple per començar aquest desitjat futur immediat.

És molt important la major divulgació possible en tots els àmbits, públics i privats del que ens ha tocat viure hui en dia respecte a la recuperació dels nostres morts, d'una terra que no els vol tindre per més temps a les seues entranyes, i eliminar la por dels nostres majors per a la seua cooperació, les traves governamentals i l'odi envers els que perderen una guerra injustament, donant a conèixer la veritat, al nivell que corresponga , tant en graus, a l'escola, instituts, universitats i allí on fóra precís i s'hi demande.

La cultura del poble serà el benestar dels nostres **nadons/nascuts d'ara i del** demà, amb respecte, llibertat i coneixement d'allò que s'ha de fer i d'allò que no s'hauria d'haver fet amb les cultures i persones que visquen en una mateixa terra, en el món i allí on hi hagués sang humana.

Santiago Carcas Cuartero

ÍNDEX

01. ANTECEDENTS	pág. 09
02 INVESTIGACIÓ	pág. 11
03 LOCALITZACIÓ	pág. 16
04 PROSPECCIÓ	pág. 19
05 EXHUMACIÓ	pág. 24
06 VOLUNTARIAT	pág. 34
07 ESTUDI ANTROPOLÒGIC LABORATORI FORENSE	pág. 36
08 PROVES ADN LABORATORI FORENSE GENETISTA	pág. 37
09 DIGNIFICACIÓ INHUMACIO RESTES MORTALS	pág. 39
10 INFORME MEMÒRIA FINAL DIRECTOR COORDINADOR	pág. 41
11 LLIBRE I PUBLICACIÓ TOTS ELS TREBALLS	pág. 42
12 DOCUMENTAL DE VÍDEO I FOTOGRÀFIC	pág. 43
13 CREACIÓ INFORME MEMÒRIA FINAL DEL LLIBRE	pág. 44
14 CONTINGUT DOC. FORMULARIS I ANNEXOS	pág. 45
15. ANNEXOS DIVERSOS	pág. 48
16. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	pág. 51

1. ANTECEDENTS

En primer lloc, agrair a totes aquelles persones que han participat en l'elaboració d'aquest Manual Bàsic d'Exhumacions, el qual es basa en part en les bones pràctiques i l'entesa al voltant de les necessitats de realitzar els treballs d'exhumació, i associats a aquesta, aplicar una forma adequada a les recomanacions recollides en aquest Manual, per tal de poder garantir la professionalitat i la viabilitat de tots els treballs desenvolupats abans, durant i després de les exhumacions:

ÁNGELA PIÑEIRO ACCIÓN

Investigadora Tècnic en Exhumacions

MARIVI PASTOR SÁNCHEZ

Arqueòloga Tècnic en Exhumacions

BEGOÑA HERMIDA PÉREZ

Arqueòloga Tècnic en Exhumacions

SANTIAGO CARCAS CUARTERO

Investigador Tècnic en Exhumacions

ARDF DESAPAREGUTS

Promotora actuacions

Recerca - Localització - Prospecció - Exhumació - Dignificació - Inhumació - Publicacions.

Així, assessorar obertament a tota persona que haja de portar a cap qualsevol dels treballs involucrats en aquest sistema de treball, com per exemple, la investigació, la localització o l'exhumació de fosses comunes de la guerra civil espanyola i la postguerra; els treballs que durant i amb posterioritat, s'han de executar als que ja hem mencionat; s'hauran de complimentar per obtenir les garanties suficients d'un treball ben elaborat i per tant la trobada, de familiars de les víctimes represaliades, dels noms, cognoms, de les restes mortals recuperades d'una fossa individual o comuna, tant en un present o futur relatiu, després de la seua publicació en els diferents bancs **d'ADN** que disposen les associacions o de l'Estat central, comarcal o el que fos, però sempre compartit.

Els col.laboradors de l'ARDF DESAPAREGUTS que han participat en el bon desenvolupament dels treballs són:

Laura Gil González	Rafael Sospedra Marco
Maribel Zapata Leiva	Avelino Losada Roca
Alfonso Blanco Torrado	Helena Villar Janeiro
Virtudes Acción García	Santiago Fernández Sánchez
Fco. José Company Bayarri	José M ^a Domínguez Rodríguez
Daysa Carpi	Amparo Linares Romeu
M ^a Carmen Sáez Lorente	Núria Martínez López
Antonio Rivera Porto	M ^a del Carmen Roca Vázquez
Fabiana Caraballo	

Cal tindre present, per damunt de totes les traves burocràtiques, polítiques, dificultats de qualsevol índole, que el nostre objectiu és impertorbable, on les víctimes i llur familiars mereixen el major respecte i el millor treball, que han d'incloure tots els passos necessaris per intentar una identificació biològica i excloure qualsevol actitud que pugui interferir o impossibilitar aquesta tasca.

2. INVESTIGACIÓ

Tota feina que s'haja de desenvolupar, precisa d'una fase prèvia d'estudi o d'investigació. Per començar les investigacions és necessari saber què és el que es busca i per a què, l'ús que se li pretén donar i la seua forma de divulgació.

Les investigacions sobre les possibles fosses comunes a exhumar, requereixen d'un procés llarg i rigorós; per tant seran necessaris tant el temps com la paciència, ja que s'haurà de tornar una i altra vegada als mateixos llocs d'estudi per ampliar la informació.

Per anar a investigar a les dependències necessàries, és precís portar-hi una càmera fotogràfica de mà, que dispose del sistema "macro", per adoptar la resolució de la fotografia feta a les condicions desitjables. Amb aquest sistema podrem realitzar fotografies per sota d'un centímetre de distància sobre el paper o l'objecte.

També és recomanable llevar el flash de la càmera per no molestar els altres i evitar desfasaments de llum sobre la brillantor o contrast; i sempre que siga possible eliminar el so del clic en fotografies per respecte a les persones, evitar cert possible nerviosisme (de vegades, als pobles encara existeix molta temor per part de secretaris o polítics que han d'estar presents mentre es revisa la documentació, ja que desconeixen la informació que puga mostrar, per això solen anar-hi amb cura, encara que esta situació ara ocorre menys); tanmateix seria necessari seguir els passos respecte a la càmera fotogràfica.

És convenient portar al lloc de la investigació un quadern, un llapis amb goma d'esborrar i dos bolígrafs de diferent color de tinta per tal de prendre notes *in situ*, que seran necessàries més endavant, o simplement, anotacions relatives.

Encara que actualment ja no es precisa de disposar de carnet com a investigador, sí és necessari tindre alguna acreditació d'associació memorialista, o de l'organisme que realitza la investigació (Diputació, investigador privat, funcionari de l'administració...), així sempre poden obrir-se més portes en tots els llocs.

En alguns arxius militars encara requereixen pertànyer a una organització per obtenir la informació requerida, i en jutjats no s'emparen en la Llei de la Memòria Històrica vigent del 2007, ja que solament lliuren informació a familiars, encara que podria canviar-se mitjançant una resolució favorable en altre jutjat contra l'anterior per la seua reiterada negativa.

Hui en dia pot sol.licitar-se informació via email per Internet, encara que es recomana anar al lloc en concret a investigar, si la informació que es precisa no és

excessivament necessària, ja que aquests s'hi troben molt saturats, amb poc de personal i no poden fer el seu treball en les millors condicions; per tant no perden massa temps en cada recerca d'informació sol·licitada; “potser algun dia, esperem que sí, canvien les formes de recerca d'informació i d'enviament des dels Arxius per apropar-los als demandants”; per ara queda un llarg camí, ja que la majoria encara s'hi troben sense digitalitzar i les còpies de paper continuen sent excessivament cares. El que solen recomanar les persones que hi treballen és passar uns dies en les dependències perquè la recerca i les troballes de la informació desitjada aparega i siga profitosa.

Depenent del que s'hi busque, si és documentació sobre fets del passat, llocs o persones, s'ha d'acudir als diferents arxius militars en general, que no es desclassificaran fins l'any 2050 uns i el 2025 d'altres. Aquesta renovació l'han realitzat els partits polítics en el poder de manera constant impertinentment perquè no es descobrisca la veritat sobre les barbaritats que es varen cometre abans, durant i després de la guerra civil; consideren que la població no està preparada encara per conèixer la informació, la veritat del genocidi en extermini que el feixisme imposà en tota Espanya, tot i que el vertader problema és que són descendents directes en molts casos del “poder” dels protagonistes d'aquesta història contemporània, i la situació és molt perillosa per als polítics; però açò és un altre tema no menys important, ja que la informació prohibida als investigadors passa per obrir tots els arxius que haurien de ser públics.

En els arxius provincials i en alguns locals, existeix informació relativa a persones represaliades i/o fosses comunes “generalment cementeris si existeixen Actes de Defunció dels buscats”, per tant haurà de fer-se un recorregut pels ja existents, que no en seran més de tres o quatre en pobles i ciutats mitjanes o xicotetes, encara que hi podria haver-ne més i diferents, en grans ciutats com serien les del Partit Comunista, la CNT, la UGT, partits republicans...

Als arxius militars com el de Salamanca, Àvila, Villaviciosa de Odón... se'ls pot demanar informació per correu electrònic, però si fóra insuficient o confusa, el millor, una vegada més, és anar-hi i passar uns dies investigant si es té eixa possibilitat de fer-ho.

Les investigacions han de passar obligatòriament pels testimonis orals de la població allà d'on procedien els represaliats en el seu cas, buscant testimonis, que a pesar dels anys transcorreguts, encara viuen en tots els llocs.

Els testimonis solen tindre la memòria adquirida en base a la seua experiència personal o per transmissió d'uns als altres. En molts casos solen tindre objectes, fotografies, cartes, escrits, documentació..., que pot servir de gran aportació com a proves per a les investigacions i futures publicacions. En cas que algunes persones del lloc saberen de la ubicació d'una possible fosa comuna, sense demora, hauria d'anar-hi acompanyada del testimoni, traure fotografies i coordenades del lloc senyalat

És absolutament necessari per realitzar les entrevistes i les anotacions pertinents, portar càmera fotogràfica i de vídeo, preparar les preguntes inicials ajudarà molt al bon desenvolupament de l'entrevista. Serà necessari mostrar coneixements d'allò que s'està fent, i amabilitat sempre (és possible que al principi existisca la negativa del testimoni a causa del temor que encara es té a l'hora de parlar d'aquests temes i sobretot de mostrar documentació gràfica o objectes); per tant en alguns casos és possible que siga necessari concertar una cita per a una posterior entrevista, o una trucada telefònica abans d'acudir-hi i sol·licitar sempre el consentiment per a realitzar l'entrevista. A totes les persones entrevistades se'ls lliurarà un full informatiu i de consentiment de l'entrevista per a la seua publicació. S'atorgarà sempre al testimoni o familiars una còpia.

No s'ha d'oblidar l'ús de material com un GPS, dispositiu o mòbil, que demarque tant les coordenades WGS 84, UTM, alçada...

El fet de contactar amb alguna associació existent en el lloc o rodalies també pot ajudar en la investigació, ja que, en general, solen tindre informació del seu municipi i fins i tot dels voltants sobre la història contemporània, les repressions, els assassinats, el que va ocórrer en unes dates determinades... així aquesta col·laboració podria oferir uns bons resultats.

És imprescindible acudir a l'ajuntament del lloc en concret i presentar-se davant del responsable de l'alcaldia o secretaria (generalment cal demanar cita), parlar sobre les pretensions de la investigació, sol·licitar la participació pertinent, ja que tot demòcrata hauria de col·laborar-hi; preguntar també per noms, cognoms i telèfons de persones vinculades a partits progressistes, tinguen o no representació política a l'ajuntament. Si hi hagués una negativa des de l'ajuntament per col·laborar amb les dades abans esmentades, demanar la col·laboració ciutadana quant a la informació que es vol aconseguir, o fins i tot, a comerços, cafeteries... es podria preguntar sobre el cas que ens ocupa o directament per si es coneix a alguna persona que en el passat hagués

perdut a algun membre de la seua família durant la guerra civil espanyola i/o postguerra; sempre hi haurà alguna persona disposada a col·laborar o a contar la seua història familiar o la del municipi.

És imprescindible que al final de la jornada es faça prioritàriament un informe preliminar que expresse tant els passos donats des de l'eixida fins l'arribada al lloc investigat, contant tots els fets sorgits fins la sortida dels mateixos, introduir les anotacions, descarregar les fotografies, canviar la cinta de vídeo i carregar totes les bateries del material emprat, càmeres, GPS, mòbil... (és recomanable tindre dos arxius iguals però en diferents discs sobre els treballs realitzats i investigats, l'u en un *pendrive* de gran capacitat i l'altre, almenys en l'ordinador per garantir el control dels treballs. Cal recordar mencionar en l'informe l'arxiu consultat (militar o altres) i anotar les dades següents: caixa, títol investigat, detalls, data, lloc, qui realitza la investigació...

Són molts els arxius que es poden consultar depenent d'allò que interesse buscar, com podrien ser fotografies aèries fins l'any 1945 o posterior al Registre Militar de Villaviciosa de Odón, Exèrcit de l'Aire, o l'Arxiu General Militar de Salamanca, on existeixen documents sobre batalles, brigades, batallons, soldats, expedients sancionadors contra militars...

La Llei de Secrets Oficials, així com la que afecta a la intimitat, a l'honor o la que continga dades de caràcter personal no podran ser investigats per qualsevol persona que no estiga implicada en les dades, com seria el cas exposat anteriorment dels Jutjats. En aquests casos caldrà tindre cura amb les publicacions que es manifesten bé per articles, llibres... sense el consentiment dels familiars o qui vulga (indeterminat) i el que s'hi relata allí, ja que hi ha hagut casos on l'investigador o l'escriptor ha sigut denunciat o obligat a retirar els noms publicats; en altres situacions simplement han permès exposar les inicials, a pesar que la Llei de Patrimoni Històric Espanyol manifesta sobre l'accés a la documentació existent en arxius públics en l'article 57, apartat C..... SIC.....SIC o fins que haja transcorregut un termini de vint-i-cinc anys des de la seua mort, si la data és coneguda o, en altres casos, de cinquanta anys, o a partir de la data dels documents. També, tots els arxius municipals, arxiu històric, provincials, en delegacions arxius de polítics, de sindicats, d'agrupacions, d'associacions, d'esglésies...

Alguns estaments incompleixen la Llei 52/2007 de 26 de desembre (Llei de Memòria Històrica) i solen ser els Tribunals els que es pronuncien a favor d'obrir els arxius a les

investigacions si no estan protegits per l'Estat central. No s'ha d'oblidar que entre els arxius històrics solen estar les responsabilitats polítiques del lloc, de la zona o de la província, on apareixen dades sobre represaliats, soldats, executats, desapareguts. Hui en dia, es poden trobar tots els arxius de consulta en la xarxa (Internet) però deixarem algunes pàgines d'interès d'informació on apareixen pràcticament diversos arxius existents:

<http://www.combatientes.es/Busquedas.htm>

<http://www.memoriacatalunya.org/arxius%20militars.htm>

<http://memoriasdelaguerracivil.blogspot.com.es/p/archivos-militares.html>

<http://www.liberadosdelolvido.org/memoria/investigar>

Recordar buscar l'arxiu adequat a més dels externs militars o no, en cada municipi, província o comunitat, ja que alguns no podrien aparèixer en les dades que ací s'exposen o sorgiren nous trasllats o creació dels mateixos.

Cas de trobar possibles familiars, s'intentarà investigar la seua localització i contactar amb ells. A les persones que vulguen col·laborar-hi se'ls lliurarà unes fitxes¹ de permisos i d'identificació de desapareguts² creades per l'associació en el marc legal de les lleis estatals i la United Nations Human Rights Officer Special Procedures Branch Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.

***Des del principi del primer treball a desenvolupar i qualsevol persona que hi participe,
haurà de complimentar el formulari que l'investigador portarà sempre amb ell i lliurarà a tots els que han col·laborat al llarg de totes i cadascuna de les intervencions del procés. El document especificarà la conformitat de l'interessat en ser fotografiat, filmat... sempre sense ànim de lucre per part de la promotora de l'excavació i a qui representa l'investigador.***

¹ En l'apartat "Informes" (més avall) s'hi mostra algun exemple de les fitxes de Desapareguts usats per l'ARDF DESAPAREGUTS.

² Es considera desaparegut a qui en el cas de les Víctimes del Franquisme, no haja sigut exhumat, una vegada recuperades les restes mortals òssies si no s'han trobat gens en prova comparativa amb altra/altres persona/es i comprovades, passaran a ser denominats Investigats sense familiars coneguts. És molt freqüent l'error de dades per diferents motius, on es pensa que les restes mortals buscades s'hi troben en un lloc determinat, i després de l'exhumació, comprovar que no és així, o després de les proves d'ADN, descobrir que no pertanyen a les persones que s'han buscat.

3. LOCALITZACIÓ

Després de finalitzar els treballs d'investigació, arriba el torn de la localització.

Si els estudis que hem dut a terme sobre els testimonis, documents..., han ofert una possible ubicació d'una o vàries fosses comunes, el pas següent serà visitar el terreny si no s'ha fet amb anterioritat o tornar al mateix lloc per recollir les possibles notes que en la primera ocasió no es realitzaren. Cap la possibilitat que la ubicació de la fossa comuna es trobe en un terreny particular, estigués tancat, cercat o sense accés. En aquest cas, s'intentarà contactar amb el propietari o qui explote la finca, el camp o la parcel·la per tal de conèixer els detalls per a localitzar l'amo.

S'anirà a l'ajuntament del municipi on pertanyés la finca i es demanarà el número i el nom del polígon i la parcel·la on es troba ubicat el terreny, indagant de pas sobre els propietaris. Hi ha casos en què podrien estar en la superfície algunes restes òssies, o que algun animal hi hagués tret a la llum; perquè si són visibles des de qualsevol punt, cal que es contacte amb la guàrdia civil i que aquesta es faça càrrec d'investigar si les restes són humanes, contemporànies....., si és una associació qui s'adona de tal circumstància haurà de parlar amb la guàrdia civil i/o denunciar-ho en el jutjat de guàrdia, amb fotografies o dibuixos junt amb totes les dades possibles, sabent que podrien ser les restes d'un represaliat o soldat de la guerra civil espanyola, desaparegut fins eixe moment; tot açò perquè es tinga en compte les persones mortes per mort violenta i/o forçades, i que les autoritats hauran de considerar la prioritat de les restes mortals òssies que pertanyen a la denominada Memòria Històrica.³

L'Administració haurà de disposar d'un arqueòleg al seu càrrec per a aquests casos, quan el jutge dictamine una exhumació urgent si n'arriba el cas, o la recollida de les restes òssies per part d'algun patrimoni cultural. També s'evitarà que les restes siguen dipositades en algun museu quedant en l'oblit, sinó que es cedisca la investigació sobre els exhumats a una associació o investigadors qualificats en busca de possibles familiars.

³ per la qual es publica l'Acord del Consell de Ministres de 23 de setembre de 2011, pel que s'ordena la publicació en el BOE del Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la guerra civil i la dictadura.

Procediment d'actuació 1 Informes i autoritzacions c) sol·licitar els permisos i les autoritzacions corresponents. Accés als terrenys en el cas que es tracte de terrenys de titularitat pública, les autoritats competents autoritzaran, excepte causa justificada d'interès públic, l'ocupació temporal dels terrenys. Si es tracta de terreny de titularitat privada, s'haurà d'obtenir el consentiment dels titulars de drets afectats sobre els terrenys on es troben les restes. Si no s'obtingués el consentiment, haurà de comunicar-se a l'Administració competent per a l'inici dels tràmits per a l'ocupació temporal, la qual tindrà la duració estrictament necessària per a la realització de les tasques de prospecció i excavació i es regirà per la normativa aplicable en matèria d'expropiació forçosa. Les actuacions es reiniciaran quan es resolga l'expedient administratiu sobre l'ocupació dels terrenys.

En cas que el propietari dels terrenys es negue a donar el permís temporal pertinent, es portarà al jutjat de guàrdia i es denunciarà segons l'Ordre PRE/2568/20110, de 26 de setembre.

Si els terrenys són d'un particular, caldrà seguir els mateixos passos anteriorment comentats.

De ser la parcel·la de titularitat desconeguda o de propietari desconegut o que està en deute amb l'ajuntament per herència o abandonament de les terres, aquest últim podrà intervenir en favor de l'associació que demanda l'entrada en la finca per executar els treballs, expropiant i delegant responsabilitats per a les seues tasques en l'associació sol·licitant. En qualsevol cas que no s'hi trobe al propietari en un temps raonable, l'associació haurà d'aconseguir els permisos de l'ajuntament per a la seua finalitat.

Una vegada obtinguts els permisos necessaris sobre els terrenys a ocupar, es procedirà a la investigació i localització de la possible fossa comuna.

La localització de les fosses, en principi no requereix del permís ocupacional de la parcel·la si el propietari col·labora amb l'associació; així podria acompanyar, si ho desitja, els tècnics, investigadors, documentalistes... per a la presa de dades; si és l'ajuntament el responsable del terreny se li notificarà la visita a la finca amb suficient antelació perquè done la seua aprovació, i per si vol estar present en la parcel·la durant els treballs.

Recordar que, en gran part, els assassinats solien cometre's amb nocturnitat generalment, amb moltes presses i poques cures; per esta raó, els represaliats eren traslladats als afores dels pobles (hi ha molts casos diferents sobre presoners i d'altres); portant-los fins el camp de labor que determinaren i assassinats molt prop del camí que conduïa a eixe lloc ; l'enterrament seria per igual, ràpid i amb por pels qui eren obligats a cavar les fosses comunes. Coneixent estos detalls, s'haurà d'indagar en prospeccions prop dels camins, entre 1 i 25 m. de distància des del mateix.

És convenient mantenir informat en tot moment a qui ho suggerisca per crear una bona relació entre associacions, particulars i totes les administracions .

Encara hi ha ajuntaments, Patrimonis, Diputacions, que desconeixen tot allò referent a les lleis i recomanacions al voltant del Protocol d'Exhumacions i de la Memòria Històrica abans esmentada; per tant, excepte aquells que no tinguen voluntat per col·laborar-hi (i que podran ser denunciats davant els jutjats), es deurà ajudar a

aquests, assessorant en la mida que siga possible, i serà necessari que les persones que realitzen les indagacions en les investigacions i localitzacions de fosses comunes de la guerra civil espanyola i postguerra tinguen coneixements clars de les lleis que puguen afectar a les mateixes.

Una vegada en la parcel·la, al igual que en les investigacions, però de manera oficiosa, es prendran l'altitud, coordenades, dades d'interès...⁴

A ser possible, mitjançant una cita prèvia, s'hauria de quedar amb tots els testimonis, familiars, i explicar tots els processos que estan portant-se a terme i els treballs que es faran més endavant; en aquest cas es demanarà a tots els testimonis que lliuren la documentació de què disposen sobre les persones desaparegudes i assassinades. (fotos, actes de defunció...).

És important disposar dels detalls de contacte de tots ells, per tal de mantenir-los informats i per si volen consultar tot el material que precisen o puguen aportar nous documents en qualsevol moment, allò que es denomina "la memòria viva".

Convenient portar sempre un detector de metalls que siga usat per un professional en la matèria, per poder discernir les diferents troballes que mostren el disseminador d'ones electromagnètiques de recepció, però sense alterar ni tocar res, solament descobrir si als voltants d'on se suposa que està ubicada la fossa comuna existeix algun punt d'evidència clara; posteriorment es prendran totes les anotacions pertinents i s'elaborarà altre informe que s'afegirà als anteriors.

Si existeix un propietari de la parcel·la, s'aprofitarà el moment per a la seua disponibilitat en la signatura del document en què quede escrita la cessió de la seua terra en favor temporal (duració de totes les tasques d'excavació-exhumació) per a l'entitat que corresponga.

⁴ (pàgines nº 11,12 - presa de coordenades i dades similars)

4. PROSPECCIÓ

Georradar. L'ús de la geofísica com a ferramenta per a les prospeccions de fosses comunes de la guerra civil espanyola, està rebutjat per qui ha pogut comprovar que no sols no els ajudava en la troballa de les mateixes, sinó que a més a més, retardava massa el temps de la localització exacta de les restes mortals.

La utilització d'eixa màquina tan diversa, està en permanent discussió i el seu ús és voluntari.

Interpretar els resultats és un acte que haurien de realitzar els professionals o qualificats en l'estudi per a eixes funcions; sense ells, les dades solen romandre òrfenes a l'hora d'encertar en la ubicació d'una fossa comuna.

Existeixen desenes d'aparells per a diversos usos i proves.⁵

El problema de l'ús d'aquests aparells geofísics, no radica en si mateix, el que pot fallar en el moment d'ubicar una possible fossa comuna en un lloc determinat, sinó de la persona que fa ús de l'aparell i del diagnòstic final en la conclusió que fa de les estadístiques de patró d'alteracions estratigràfiques i de volum. És molt normal, que després de no trobar la fossa comuna mitjançant el georradar, al final, sol acabar-se fent centenars de rases fins trobar-la si existeix.

Primordialment, serà necessari que l'associació o agrupació familiar sol·licite el corresponent permís per a la prospecció segons les lleis hàbils en eixe moment i del Patrimoni Cultural al qual pertanya la població que alberga la parcel·la a prospectar, i tal i com ja s'esmentà en altre apartat tenint l'autorització del propietari del terreny si n'hi hagués.

⁵ El mètode magnètic

(a) En aquest context, les variacions que experimenten les propietats físiques del sòl poden ser estudiades a través de l'aplicació de mecanismes específics, metodologia dels quals requereix un coneixement de certs models físics. Entre les principals propietats físiques del sòl, poden mencionar-se: la resistivitat elèctrica, que quantifica el grau de dificultat que un cert volum de sòl ofereix al pas de les càrregues en moviment, a conductivitat elèctrica que representa l'invers de la resistivitat.

El magnetisme del sòl traduït en termes dels camps magnètics que es generen en ell i els seus components. La propagació d'ones mecàniques en el sòl, -la seua temperatura- el camp de gravetat-la radiactivitat.

b) El mètode elèctric

Les propietats elèctriques del sòl s'hi troben influenciades pel flux de calor, la saturació d'aigua, la quantitat d'argila, la grandària dels grans, els porus i les seues fractures. També afecten les condicions ambientals del sòl a una determinada profunditat, les propietats termodinàmiques com la pressió i la temperatura o la fugacitat d'oxigen.

(a) (Scollar *et al.* 1990). - (Dabas 1989). Revista Española de Antropología Americana 115 - 2007, vol. 37, núm. 1, 111-126

(b) (Nover 2005). Revista Española de Antropología Americana 115 - 2007, vol. 37, núm. 1, 111-126

En la sol·licitud del permís, s'argumentarà la pràctica de tasts successius i de poc calibre, allà on existisquen possibles estímuls d'albergar una fossa comuna o recollida d'objectes i materials trobats durant la prospecció, sempre manuals i amb les màximes cures, en cas extrem de ser un terreny àrid sec, difícil i extens, i després d'haver passat el detector de metalls i d'haver trobat possibles evidències de fossa comuna, usar una pala excavadora de cassó mínim (40 cm) fins trobar els indicis de fossa, per a posteriorment tornar a cobrir amb màxima cura el tast obert.

EL DETECTOR DE METALLS, IMPRESCINDIBLE.

La ferramenta que no pot fallar mai en una prospecció i exhumació, és el detector de metalls, ja que serà el millor valor de què es podrà disposar en tot moment de manera obligada.

No podem fer-nos una idea clara de quantes evidències, proves, objectes associats que portaven les restes mortals, projectils, baines de fusell, d'armes curtes (tirs de gràcia), medalles, botons de puny de camisa, peces dentals, rebles de bota (per saber si eren soldats en una exhumació i en un cementiri, per exemple), anells, rellotges, pintes de munició..., s'han perdut al llarg de tots estos anys, perquè el fet de porgar la terra extreta no ha sigut suficient.

La manipulació del detector de metalls mitjançant ones electromagnètiques ha de realitzar-lo un professional en la matèria; ja que un simple usuari tan sols podrà trobar els objectes metàl·lics que s'hi troben aparents i siguen visibles. Les classes de sons diferents, alternats, quasi inaudibles, la profunditat en ajust, la sonoro-habilitat, la destresa en el seu ús... és el més important.

Trobar proves i evidències dels fets ocorreguts en el lloc o les seues rodalies, és de suma importància, fets de mort per assassinat o mort en combat.

Cal tindre en compte, que igual que en l'exhumació, és imprescindible que el detector de metalls siga passat per tota l'àrea a excavar; per tant serà precís que temps abans de l'excavació, haurà de realitzar-se un treball de camp amb anotacions de cada troballa d'ubicació, mitjançant fotografies, vídeo si és possible, i coordenades per a la seua distribució en la parcel·la prospectada.

La troballa de materials "els que foren", a la parcel·la on s'ubica la fossa comuna, són prioritaris per saber on pugueren ser executats els represaliats o moriren els soldats, i cal buscar amb el detector per tota la parcel·la per molt extensa que aquesta siga, tant per cercar el lloc de la mort i de la fossa comuna.

Molta serà la gent del lloc que s'aproparà fins a la prospecció o l'excavació per donar el seu punt de vista; sense rebutjar cap persona, s'haurà de seguir el protocol que recomana posar en pràctica les proves principals.

Tornar a recordar, tal i com es menciona a l'apartat LOCALITZACIÓ, que es deurà prospectar sobretot prop dels camins a pocs metres d'aquests en la seua línia longitudinal.

La prospecció començarà sempre per un costat de la parcel·la si no s'hi té un testimoni que parle d'una ubicació de la fossa comuna, prenent notes de totes les dades anteriorment descrites. Serà necessari portar-hi una llibreta, un llapis, una goma d'esborrar, un bolígraf, una càmera fotogràfica que dispose de sistema Macro, càmera de vídeo per seguir tots els passos, de pals de marcar i cordes blanques si és camp de labor o cinta d'obra, una aixadeta mitjana que portarà una aixadeta i per l'altre extrem una doble U, que permetrà penetrar en terra sense destruir l'objecte. Haurem de tindre teles que no ratllen, una xicoteta navalla, un matxet, depenent d'on estigués, per a la retirada de la malesa, tisores podadores, serra de tallar manual i mecànica, pic, pala, aixada, geo-tèxtil per si hi hagués de protegir qualsevol objecte trobat, palets de demarcació de troballa i una o més llanternes carregades en tot moment; també es sol recomanar portar *walkie talkie* per poder comunicar-se.

És molt recomanable l'ús de varetes de penetració, que hauran de ser 1,60 cms de llarg amb punta i anses per tal de poder extraure-les adequadament. Allí on al terra d'una alteració, es troben baines o projectils d'armes, o qualsevol altra evidència, seria convenient la introducció de les varetes per conèixer si existeix alteració en el seu interior.

En tots els treballs a desenvolupar i sempre que s'hi hagués de tocar qualsevol objecte o matèria serà obligatori l'ús de guants -per seguretat- com a prevenció de les mans i de tot allò trobat en cada moment.

Per a una adequada neteja dels objectes i materials emprats, serà precís una cubeta d'ultrasons, imprescindible per a aconseguir un bon treball detallat i protecció de material sensible.

Primerament, es demarcarà la zona a prospectar que, segons el terreny, podria ser de 25 metres d'ample per 50 de llarg, denominat-los per exemple, a, b, c i d en el seu rectangle i vèrtex.

S'hi prendran fotografies i vídeo tant al començament com al final dels treballs i de la jornada.

S'hi demarcaran passos longitudinals d'un metre d'ample entre ells, per tal de traçar una línia recta i no perdre l'orientació amb el detector. Es passarà l'aparell per tot el terreny més enllà d'on les investigacions i localitzacions donaren com a probabilitat la possible ubicació de la fossa comuna.

Es tindran preparades per endavant, les bosses on s'introduiran els objectes que s'hi vagen trobant; per tant, serà necessari haver creat bosses de diferents grandàries de paper doble d'estrassa (*craft*), tancats amb cinta adhesiva pels laterals, però mai tocant l'interior del paper per no contaminar; cas que els objectes o materials es troben humits, s'eixugaran bé amb teles fines que no deixen filaments ni ratllen, i absorbisquen la humitat, que també serà necessari incorporar-hi junt amb les ferraments i eines, i es guardaran en caixes de cartró preparades per a la circumstància, ben classificats i marcadets.

En finalitzar cada jornada es realitzarà un informe detallat de tot el que ha succeït durant el dia de treball, amb les incidències, les persones que hi han participat, tot el que s'ha trobat, el temps de treball, observacions... (tota eixa documentació haurà d'estar preparada anticipadament).

En cas de trobar algunes restes òssies o la fossa comuna, qualsevol altra incidència important o excepcional, s'haurà de comunicar al Patrimoni i altres interessats com familiars o administració competent per tal d'informar de tot allò que ha sigut descobert.

Qualsevol feina requereix d'una preparació imprescindible, per tant es recomana que els professionals tècnics compartisquen des del principi dels treballs amb altres professionals de diferents ocupacions una certa empatia; de la mateixa manera s'ampliarà la mateixa a les universitats que participen amb persones voluntàries i/o estudiants que puguin col·laborar en les excavacions.

Els materials trobats hauran de lliurar-se a la persona responsable de la seua neteja i classificació que, generalment, haurà de ser una persona entesa en balística i coneixements sobre restauració d'objectes. Els materials descoberts han de romandre després de la seua neteja, en el mateix estat que quan foren trobats; tan sols serà precís eliminar les impureses que continguen i els residus que impedisquen la identificació concreta de l'objecte o material divers.

Mai s'ha de realitzar la neteja completa (polit) dels materials bèl·lics, ja que perden el seu valor documental, (per mostrar els mateixos materials originals, existeixen fotografies sobre el material en desús i proveït als diferents museus militars existents). El més recomanable és no usar productes tòxics degradants, ni polidores, ni abrasius, ni passar paper de vidre, ni res que pugua alterar de manera antinatural l'estat dels objectes o materials associats; si és factible, utilitzar una màquina d'ultrasons, bastonets de cerra o similars de diferents grandàries.

Hem d'obrir els coneixements als futurs professionals i voluntaris, a tots aquells que ho requereixen; d'aquesta forma, anirem millorant amb el pas del temps, tant la metodologia en cada àmbit (arqueologia, antropologia, medicina, patologia, forense, paleontologia....),

5. EXHUMACION

Les exhumacions de fosses comuns de la Guerra Civil espanyola i postguerra, són classificades en el context actual i renovador d'Arqueologia Forense. Així que la seua interpretació fa que l'Arqueologia Forense siga una branca que aplica els principis, tècniques i metodologia de l'Arqueologia a un context legal, principalment medicolegal.

Les millores que s'han de dur a terme en relació a com s'ha d'actuar a les exhumacions de fosses comuns de la Guerra Civil espanyola i postguerra, han de ser permanentment revisades, facilitant en tot moment tant els treballs a realitzar per les associacions, equips tècnics, realització d'expedients, documents, formularis, permisos...

Per això l'Administració (patrimonis culturals, diputacions, ajuntaments, lleis estatals...) hauran de tenir previstos els documents ja escrits i formulats correctament sobre la sol·licitud de tots els permisos (prospecció, exhumació...), als quals les associacions i els anteriorment anomenats, només hauran d'afegir les dades estrictes d'emplenament de formularis bàsics, tot deixant-hi espais buits per la col·locació de noms, dates, dades sobre l'associació, equip tècnic, dates d'inici de les excavacions, material que s'hi aporta, experiència en fosses comunes dels responsables de cada àrea. Així com les formes de treball que requereixen tota la professionalitat quan ens trobem davant de les restes humanes de la Guerra Civil espanyola i de la postguerra, als quals els hem de tractar amb el més gran dels respectes.

En aquesta qüestió s'ha de ser molt clar i contundent davant els treballadors tècnics i voluntaris, hem de manifestar la major de les sensibilitats que correspon als treballs que s'hi realitzen i a les restes humanes, ho farem així en tots els treballs per realitzar.

En acabar la prospecció es donarà un comunicat a tots aquells que varen requerir-ne l'avís, primordialment al Patrimoni Cultural corresponent i familiars si fóra el cas.

Els formularis han d'estar complimentats segons les lleis actuals en cada moment, o complements de les distintes administracions i patrimonis per facilitar el compliment de sol·licitud de permisos, com que hi serà inscrit de manera obligada perquè siga signat pels responsables de les sol·licituds de permisos amb llurs signatures amb noms i cognoms i data d'expedició, de manera que així s'evitaran malentesos entre els treballs a realitzar i les competències administratives, deixant

constar al formulari que la metodologia científica emprada és la legal vigent. Que el seguiment de la cadena de custodia de les restes humanes en el seu trasllat al laboratori genetista és el correcte en precinte, embalatge i lliurament dels mateixos. Que la manipulació de les restes humanes serà feta amb màxima protecció fins a l'arreglada i les proves d'ADN. Que serà una persona sola qui manipule i extraga les restes òssies d'un fèmur complet i dues peces molars per cada resta humana (en cas de no haver-hi restes òssies com els esmentats, es recuperarà per a l'ADN una tibia, o en el seu cas i menys recomanable, un húmer, o in extremis intentar recuperar ossos llargs que estiguen en les millors condicions, no fracturats, preferiblement el fèmur i dues peces molars.

Als formularis, tot i que s'hi poden afegir annexos segons l'extensió d'allò que es vol comunicar o aportar, s'hi deixaran espais en blanc per emplenar tal com hem argumentat anteriorment.

Des de l'administració s'haurà de vigilar el compliment d'obligatorietat de col·laboració d'ajuntaments i diputacions en tot allò que les associacions que fan els treballs descrits, des del començament amb les investigacions fins a la pròpia inhumació i publicitat de tots els treballs mitjançant llibres, vídeos, exposicions fotogràfiques.⁶

La figura del director coordinador⁷ serà la més avaluada respecte a les responsabilitats de cada professional que participe en els treballs. Aquest podria pertànyer a l'associació o entitat que patrocina la prospecció i/o ser nomenat per a aquesta labor per l'entitat per a l'excavació, exhumació i la resta de treballs per realitzar fins a la inhumació. S'hi farà càrrec de gestionar tot el personal i sempre comptant amb l'entitat promotora si no hi pertanyera, de recollir les dades requerides per l'administració, organitzar els professionals, el voluntariat, preocupar-se del material i ferramentes que s'hi han d'utilitzar, dels suggeriments que es realitzen per qualsevol persona que participe en els treballs, de la recollida de tots els informes que hauran de realitzar els professionals, ja siguin preliminars o finals.

També hem de realitzar l'informe de la memòria final, localitzar lloc d'hostatge, d'aliment, de transport, de control de la recollida de restes òssies per a les proves d'ADN, recollida de les restes mortals, de l'embalatge i transport, de la tornada dels

⁶ S'hauran de regular i adaptar les lleis als requisits que les millories mereixen en progrés i en temps.

⁷ Protocol d'actuació en exhumacions- I .Introducció d'actuació- III .Procediment -A) Investigacions preliminars- L'objectiu d'aquesta fase és conèixer, amb la major exactitud possible, la identitat de la persona desapareguda, la història del cas i el context històric local, per tant s'hi comptarà amb la col·laboració de documentalistes, entrevistadors i psicòlegs.

mateixos, que es realitze vídeo de tot el procés, fotografies, de la seua publicació, que es faça llibre de memòria de tots els treballs, d'organitzar els esdeveniments de dignificació, de la inhumació. Haurem de vetllar pel bon funcionament dels treballs.

Els professionals que participaran en la investigació han de ser investigadors documentalistes, antropòlegs, historiadors, voluntaris. Qualsevol mesura a prendre sobre la fossa comuna, ha de ser consensuada per tots els professionals triats per a cada tasca (director coordinador, director arqueòleg, i director metge forense antropòleg o en camp metge llicenciat o antropòleg forense de màster.

Per a l'exhumació serà necessària la figura del director coordinador i codirector coordinador si el supleix, un director arqueòleg (recomanat un codirector arqueòleg), un llicenciat em Medicina o un antropòleg forense de màster,⁸ els quals duran la direcció sobre el tractament de les restes òssies a peu de fossa, emplenant les fitxes "mortem" sobre cada resta mortal i òssia, perquè hi seran exhumats per àrees anatòmiques (extremitat completa, caps toràcica, crani...)

En els treballs d'estudi en laboratori, seran necessaris experts en llur matèria, els metges forenses, antropòlegs que realitzaran els estudis antropològics a les restes mortals i/o òssies, i el laboratori genetista d'experiència demostrada sobre restes òssies de més de setanta anys, qui de manera obligada haurà d'informar a l'entitat promotora del treball sempre per escrit, sobre què i com desenvoluparan els seus treballs, número de proves genètiques a realitzar si aquestes són negatives, i el cost de les mateixes i termini d'entrega de resultats per a ser publicats en els bancs d'ADN de cada estament, per garantir el treball ben complimentat. És molt important acomplir-ne els terminis, perquè encara restarà la dignificació i la inhumació de les restes mortals.

La responsabilitat sobre l'excavació serà abastida en l'associació promotora i a nom de l'especialista en fosses comunes i director coordinador, qui serà a qui se li concedeixen els permisos d'excavació, delegant per contractació o ocupació

⁸ No caldrà un expert en Antropologia Forense en els treballs de camp, atés que només s'hi dedicarà a reomplir les fitxes "mortem" que tindrem disposades per aquests treballs, les quals han de ser clares i professionals, inscrivint-hi només allò aparentment visual, i no manipular les restes òssies si no fóra necessari i sempre amb protecció. El llicenciat metge coneix a la perfecció l'esquelet humà, per tant sabrà trobar-hi fractures i altres anomalies de les restes òssies com a treball de camp, només l'imprescindible perquè el metge forense i antropòleg en el laboratori tinguen una relació clara de com es varen trobar les restes òssies, i serà aquest últim qui, després d'un estudi detallat, elabore l'estudi i l'informe final que lliurarà a l'entitat promotora i al director coordinador per l'elaboració de l'informe memòria final, tan la de l'arqueòleg com la de l'antropòleg forense. El forense no és necessari a l'exhumació, perquè no estem tractant amb cossos recentment finats, ni amb cadàvers, sinó amb restes òssies i mortals de més de setanta anys.

professional a tots els components de l'equip i en seran esmentats noms i cognoms, adreça, currículum i telèfon de cadascun dels responsables de les àrees. L'associació determinarà les diverses responsabilitats en l'excavació, per tant l'arqueòleg serà responsable de l'Arqueologia, el forense antropòleg de l'estudi antropològic, el genetista de l'estudi de les proves d'ADN, els criminòlegs o especialistes en balística de la GCE, o professionals de les belles arts, seran responsables de la neteja i catalogació dels objectes associats trobats a la fossa comuna i els voltants,⁹ el director coordinador serà qui arreplegue tots els informes dels anteriors, atindrà totes les persones que participen en les excavacions, els familiars, la premsa, qui documente cada dia tot el necessari, com assistències, incidències, fotografies, vídeos, i les queixes de tothom, així com coordinar tots els professionals que s'hi troben. Cap professional se n'ha d'immiscir en les labors dels altres si no li ho demanen.

L'excavació arqueològica anirà a càrrec del director arqueòleg, només apareguen les primeres restes òssies, hi intervindran el metge llicenciat o antropòleg forense i la resta de professionals per treure a la superfície les restes mortals o òssies. De primer s'haurà sol·licitat informació sobre el terreny a excavar¹⁰. A l'interior de la fossa comuna no s'ha de menjar en cap moment, ni fumar, ni llançar res orgànic ni inorgànic ni dins ni i als voltants de la fossa, per tant hem de disposar de bosses de fem que s'han de renovar al final de cada jornada.

En el transcurs de l'excavació és recomanable fer tres tomes de mostra de terra en flascons de cristall asèptic: de la zona excavada on apareguen les primeres restes òssies, de la que es troba entre les restes òssies, i de la base de la fossa després d'exhumar les restes mortals, i al final, n'afegirem les conclusions als informes finals i al llibre de memòria, així com a les diferents webs estatals i d'associacions.

S'excavarà a la recerca de la ubicació exacta de la fossa comuna, en localitzar-la s'hi delimitarà en longitud i amplària, se'n rebaixarà la terra com diguen els professionals seguint sempre les unitats estratigràfiques, començarà l'extracció de

⁹ Normalment el material que apareix a les fosses comunes i els seus voltants, pot tractar-se amb molta cura pels professionals, així que la recollida d'aquests materials i objectes no necessita d'especialistes durant l'excavació.

¹⁰ S'hi pot comprovar prèviament amb la documentació de la Carta Arqueològica de les Comunitats.

terra procedent de la fossa comuna a través de mitjans manuals, amb paletines, picoletes, raspalls tous i brotxes, fins a trobar-hi la primera resta humana o qualsevol altra evidència relacionada, on ja s'utilitzarà instrumental definit per aquest treball, com és material de ceràmica, odontològic o semblants, intentant evitar instruments metàl·lics que puguen fer malbé les restes òssies. En tot moment s'usarà màscara i guants de làtex (vinil els al·lèrgics) per descobrir les restes òssies, i, si cal, s'ampliarà la protecció a peus, cap i cos, ja siga per humitat, vent, i climatologia en general.

El material imprescindible recomanable per realitzar l'excavació serà el següent: si més no, un o dos vehicles de transport de materials i persones, ferramentes d'excavació (pics, pales, garbells, llogons, aixades, recollidors, masses, martells, cubs d'ansa (d'obra). Ferramentes d'exhumació (material de ceràmica, de fusta i de metall, odontològic, raspalls i brotxes, generador, aspirador de sòlids, detectors de metalls d'alta gama i profunditat, càmera de fotografia amb programa "macro" (fotografies a curta distància), també jalons i escales per a la realització de les fotografies, càmera fotogràfica, càmera de vídeo HD alta definició, ordinador portàtil amb trípode (Pendrive), software d'oficina, navegador GPS (Presa de coordenades en general), mira telescòpica, cinta mètrica (fins a cent metres i inferior), jalons, trípode alumini robust, nivell òptic o teodolit, nivell automàtic, tendals i carpes de protecció de zona (distintes dimensions i diàmetres) paper d'estrassa/craft, capses de cartó, retoladors indelebles, bolígrafs, quaderns d'anotacions, llapisseres, esborradors, paper de dibuix quadriculat per escales, cinta aïllant, cinta adhesiva, focus lluminosos led o semblants de gran potència i trípode, cablejat, allargador de presa de tensió elèctrica, cinta de balisa (senyalitzar i protegir el lloc d'excavació), a més de material previst també a l'apartat "prospecció".

Per a l'excavació de la fossa comuna, si és un cementiri, es crearà un tast amb les dimensions generals de la suposada fossa comuna, tot començant pels dos vèrtex alhora, és a dir, pels dos costats, per buscar el lloc exacte de la ubicació de les restes antropològiques. Una vegada localitzades, les persones encarregades de l'excavació n'organitzaran el desenvolupament, perquè es pugui treballar des de diferents angles de la fossa sense molestar-se els uns i els altres.

Si la fossa comuna no està exactament localitzada, s'actuarà realitzant diversos tasts (això depèn del personal col·laborador). Normalment depèn del terreny i espais que els tasts tinguin dimensions paregudes a 1x2 m. (podran ser més curts o més grans a la manera d'interpretació dels professionals), i fent un seguiment del terreny fent-ne capes, els tasts es crearan en forma de creu de la següent manera: la primera en serà longitudinal i vertical, la següent, adjacent i paral·lela, longitudinal i horitzontal, successivament es faran aquestes exploracions estratigràfiques. Tot dependrà de les restes mortals que busquem, com més quantitat en siga, més ampliació podrà deixar-se entre un tast i el següent, i al contrari si en són menys els buscats.

Una vegada trobada la fossa comuna o les fosses comunes, els arqueòlegs en fan la delimitació, tot diferenciant el contingut de la fossa de la resta del terreny. Posteriorment s'ha de condicionar tot el terreny pel benestar dels professionals que han de treballar sobre la fossa comuna, recordant sempre habilitar, si això és possibles, dues eixides de la fossa per cada un dels seus costats, en desnivell per treure la terra estreta mitjançant galledes i, ja fora de la fossa, omplir els carretons fins al terrer, per no interrompre el treball de l'interior de la fossa.

Només aparega la primera resta òssia, s'ha de continuar amb l'extracció de la terra a la fossa comuna, però obligatòriament s'haurà d'avisar els agents de seguretat (guàrdia civil), perquè s'acosten a l'excavació per prendre nota de tot allò que s'hi esdevé i avisen el jutjat a què corresponga el lloc on han aparegut les restes òssies, per tal d'oficialitzar la fossa comuna.

Una vegada estiguen a la superfície les restes mortals i exposades a la fossa comuna, llevat dels ja recuperats per les proves de l'ADN (fèmur i dues peces molars), han de ser netejats amb un aspirador de sòlids (encara que això no serà obligatori). Hi hauran de ser protegits en tot moment de la meteorologia natural o artificial, del sol directe, de la humitat excessiva, el vent, i, sobretot, de l'aigua. Per aquest últim tractament s'haurà de parcel·lar el terreny on s'ubica la fossa comuna, els desnivells, els recursos existents al voltant d'ella, com roques, pedres, arena, pas d'aigües... així que s'han de prendre mesures de protecció, tant de la fossa comuna com de les persones que han de treballar ací, per exemple utilitzant un tendal.

En superfície es descobriran les restes òssies, llevat del crani i els fèmurs, i així es podrà treballar sobre la resta de l'esquelet humà. No s'ha d'introduir cap objecte dins de la resta òssia per tal d'evitar-ne la caiguda, sempre ha d'haver terra a sota d'aquests. Prèviament a l'extracció de les restes òssies se'n farà un dibuix en planta

com a testimoni (a més també amb fotografies i vídeo), la posició, orientació, el nombre d'individus, i qualsevol altra informació que ens pugui donar el dibuix.

En el progrés de la recerca de restes òssies i quan ja hi està avançada, **ha de ser una persona només qui manipule les restes (triades per a les proves biològiques) a exhumar per la realització de les proves d'ADN.**

El professional que ho farà ha de ser un metge llicenciat o un antropòleg forense o de màster amb experiència provada. Hi podrà començar per retirar la terra del crani o bé del fèmur, triant-los com ell crega convenient. Retirarà la terra del crani per la zona adjacent de l'àrea mandibular, i només en siguin visibles i accessibles dues peces molars, l'extraurà amb dos dits enguantats. Posteriorment deixarà al descobert un dels dos fèmurs, el que es trobe en millor estat de conservació. Si el primer fèmur trobat està fet malbé (fracturat, erosionat, o desvitalitzat, ha de ser cobert amb paper d'estrassa doble i treure a la superfície l'altre fèmur si hi fóra, dels dos en recuperarem el més adient per les proves d'ADN.

Intentarem extreure sempre el mateix fèmur per cada resta mortal, deixant-ne constància a les dades (exterior del paper d'estrassa on hi anirà embolicat doblement i el cartó adequat que el protegirà, i a més, en el llibre de "Dades d'objectes associats i materials". Així és com ha d'actuar la persona que extraurà dues peces molars i un fèmur complet de cada resta mortal si fóra possible, en cas contrari se n'extrauria un os llarg en les millors condicions.

És força important que mentre la persona extrau les restes òssies per la realització de proves d'ADN no ha d'haver-ne ningú al voltant, com a mínim a dos metres quadrats i en descobrir les restes òssies. Només finalitzada l'extracció els professionals podran tornar-hi i continuar amb la seua labor, és a dir, treure a la superfície les restes òssies restants (cosa que s'ha de fer amb cada resta mortal), així garantirem en un percentatge força elevat la protecció de l'ADN que tenen els ossos. Les tres restes òssies seran netejades amb una brotxa per tal d'eliminar terra o restes del que fóra. Si estigueren humits o amb fang, els deixarem assecar en un lloc tancat on cap altra persona, llevat de qui els va extreure, hi tinga cap contacte, i sempre amb guants de làtex i màscara.

La persona que ha d'extreure les dues peces molars i un fèmur per cada resta mortal, tindrà previst per endavant les bosses de paper d'estrassa –craft dobles, segellant-les amb cinta adhesiva que no toque la resta òssia i marcant-hi la data corresponent, i a més un cartó adequat, on hi aniran introduïdes les tres restes òssies

i identificat també amb les seues dades, el mateix que al paper d'estrassa, i així, de un en un, cada paquet de dimensions ajustades a l'os major (fèmur), s'hi introduiran en una capsa de cartó més gran. Amb l'extracció de cada os per l'ADN, s'emplenarà una fitxa marcant tots els ossos estrets perquè no hi haja errors.

Des de la fossa comuna eixiran les restes òssies cap al laboratori genetista de provada experiència en aconseguir ADN en quantitat. A la fossa s'ha de tindre petits pals de fusta o similars per saber la ubicació exacta de qualsevol objecte metàl·lic i d'altres que se n'hagen d'extreure en breu. Els objectes i materials que isquen a la superfície els delimitarem el màxim possible per poder realitzar-ne dibuixos i fotografies in situ i una fitxa amb un croquis per saber-ne la ubicació exacta dins de la fossa general. Una vegada s'ha fet això hi podran ser retirats amb molta cura i protecció, els introduïrem el més ràpid possible dins d'unes bosses prefabricades de paper d'estrassa o craft. Si hi haguera massa humitat, intentaríem assecat-los per via natural, o amb draps secants sense fer malbé els materials i s'hi catalogaran amb la unitat funerària (UF), amb la data corresponent, nom de l'objecte o material i individu al qual pertanyen, tant sobre el paper dins de què hi són, com en el llibre de troballes que ha de comptabilitzar els objectes i els materials que van recuperant-se a la fossa comuna, i disposarà exactament de les mateixes dades, restant custodiat dins d'una capsa de cartó no contaminant. No deixarem mai a la fossa ni entre les restes mortals cap objecte que aparega, perquè el podríem perdre o fer-se malbé en algun moment, així que ha de ser catalogat i guardat de seguida pel director coordinador o segon coordinador.

El detector de metalls haurà d'intervindre cada vint centímetres, una vegada retirada la terra a aquesta profunditat, s'hi tornarà a passar una i altra vegada. En cas que l'excavació siga un lloc on ha hagut batalla de guerra, fins a descobrir en la superfície l'objecte que detecte la màquina, no podem continuar amb l'excavació, perquè hi podria tractar-se d'una bomba.

Tota la terra extreta de la fossa comuna serà purgada amb un garbell, sempre fora de la fossa, i després la llançarem sobre un tendal que protegirà el terra i la terra extreta, cada vegada que hi haja una nova cubeta purgada s'hi passarà el detector.

La fossa comuna podria trobar-se en un municipi en què la pluja és habitual i podria precipitar-s'hi en el moment de l'excavació. Per tant hem de condicionar perfectament la zona a excavar, tot creant un marge de seguretat entre la línia que en demarcarà el tast i on haurem de fer un canal d'aigua descendent perquè hi puga fluir

bé, a més hem de tindre previst un tendal que no deixi travessar la pluja ni que penetri dins la fossa comuna, també ens servirà per aplacar el sol, el vent i altres climatologies adverses. També tindrem preparat un altre tendal o tela transpirable (també geotèxtil o similar segon la precisió i l'ús) per cobrir la fossa i les restes mortals al final de cada jornada, un altre de més gruixut per contenir la terra extreta durant l'excavació i que ha de ser tornat al forat que deixi la fossa exhumada. Si l'excavació es fa en paratge natural com és un camp o muntanya, només necessitarem els protectors de la fossa en general per poder treballar en bones condicions i un altre per la seguretat de les restes mortals.

En tot moment s'ha de fer vídeo i fotografies de tots els treballs i processos, ha d'haver una persona a càrrec de tot això amb experiència suficient per garantir un bon treball.

En acabar l'excavació se'n projectarà un documental amb totes les imatges i un altre de fotografies, així com la realització de conferències, col·loquis, exposicions... amb tot el material creat.

També hem de garantir, amb la presència d'un professional expert en detecció de metalls, la recollida i documentació de totes les proves i evidències del genocidi que vagin apareixent dins i fora de la fossa comuna, el qual desenvoluparà un extens informe balístic, així com de materials diversos que hagen sigut trobats a la parcel·la excavada.

Aquests materials han de ser conservats de la mateixa manera que les restes òssies (paper estrassa...) i seran catalogats per experts en balística i en materials sensibles.

Les restes mortals han de ser extretes començant pels peus i seguint cap al crani i, protegits per paper d'estrassa i datats tal i com hem comentat anteriorment, introduïts en una capsula de cartó, fusta o una altra urna adequada no contaminant, hem de reduir-ne l'espai perquè els ossos hi resten ben encabits, sense que pugui produir-se cap moviment que els pugui rompre (si cal reomplirem les capsules amb paper triturat, serradura, i sempre condicionant-la a les dimensions del contingut per evitar moviments interns, i per tant fractures post mortem).

Les restes mortals exhumades han de ser transportades al laboratori per al seu estudi antropològic respectant la cadena de custòdia, aquest ha de ser efectuat per un professional metge forense antropològic, qui ja haurà pactat amb l'associació promotora i el director de coordinats, els temps de lliurament de les restes mortals per

la dignificació i inhumació, així com per el desenvolupament de l'informe que haurà de realitzar aquest.

El detector de metalls ha de ser passat en tot moment per damunt del crani per si hi hagueren projectils, i per sota dels ossos recuperats, també, amb la fossa totalment buida de restes òssies i persones, farem una detecció amb tots els detalls de la fossa i de la terra que hi afegim a la recerca de possibles proves o evidències que hagueren pogut passar inadvertides.

En cada unitat estratigràfica (UE) s'arreglegaran referències de mesures i de les possibles troballes aparegudes, així també, en finalitzar l'excavació, i per cada tast realitzat, hi haurà planimetries, altimetries, cotes i tot el que calga en mesures diverses per el contingut de l'informe sobre treballs realitzats durant l'excavació i al final.

La col·laboració entre l'entitat promotora, el responsable director coordinador, i la resta de professionals, haurà de ser activa i conscient en tot moment, prenent les responsabilitats sobre l'exhumació en acord unànim de tots els responsables de cada àrea.

El professional que, pels motius que foren, decidira intervindre o actuar pel seu compte, sense tindre consensuada amb la resta la seua iniciativa, seria expulsat immediatament de l'excavació, i es nomenarà un altre professional si això fóra viable en eixe moment, i si fóra imprescindible per als treballs, fins i tot s'aturaria l'excavació fins a completar el comandament professional que hi mancara, com el director arqueòleg i el co- director arqueòleg, i sobretot, el director coordinador i codirector coordinador de l'associació promotora.

Entre tots els tècnics i els voluntaris ha de coexistir una afable empatia que facilite el bon funcionament de tots els treballs a realitzar, pel que el director coordinador vetllarà en tot moment perquè això esdevinga fins al final de l'excavació, apartant-ne, si fóra necessari, a qui per motius de seguretat incomplira l'acord de col·laboració i de no enfrontament entre els treballadors.

És recomanable visitar els arxius històrics que hi haguera al lloc de l'excavació, ja siga ajuntaments, diputacions, o eclesiàstics (parròquies, bisbats, o qualsevol referent d'aquests) Tota la informació que aparega haurà de ser sotmesa a un estudi rigorós, pertanga o no, als desapareguts buscats al lloc de l'excavació.¹¹

¹¹ Tota la informació que es descobreix durant una investigació de qualsevol arxiu sol ser interessant, i pot conduir a noves troballes de desapareguts, noves pistes sobre represaliats, documents de l'època inèdits... totes les troballes hauran de posar-se en coneixement mitjançant informes i fotografies públicament, i també hi hauran de ser lliurats al Patrimoni o conselleria on corresponga per al seu arxivament o investigació en major profunditat, així com posar-lo en coneixement del/la responsable de la

6. VOLUNTARIAT

Són nombroses les persones que volen i han de confluïr en una excavació de manera voluntària.

a.- Hi ha diversos tipus de voluntariat, un exemple en són els professionals i llicenciats que volen incrementar el currículum i participar activament en alguna excavació en una professió determinada.

b.- Estudiants i llicenciats sense cap experiència en les diferents llicenciatures que demanen en una excavació, sobretot els impulsa l'aprenentatge de qualsevol dels treballs que es desenvolupen abans, durant i després d'una excavació arqueològica de fosses comunes de la Guerra Civil espanyola i la postguerra.

c.- Experiència acumulativa per al currículum de professionals que no tenen res a veure amb les excavacions de fosses comunes de la Guerra Civil espanyola i la postguerra, però que sí que troben útils els aprenentatges per futurs treballs a desenvolupar en altres àmbits, com ara guàrdia civil, policia, inspector, bomber, agent jurat, jutge, funcionari...

d.- Els voluntaris sense titulació universitària, els quals són tinguts en compte i molt valorats, ells són qui realitza el treball més dur de l'excavació. Ací hi podem trobar persones de totes les edats, professions i cultures, sempre és la sensibilitat i el respecte el que els impulsa a participar-hi intensament, aportant els seus coneixements sobre ferramentes i estris aliens a la pròpia excavació, totalment imprescindibles per al bon desenvolupament dels treballs.

e.- Voluntariat experimental. Aquestes persones recorren milers de quilòmetres només per tindre l'experiència de saber què se sent al recuperar les restes mortals d'un altre ésser humà. La seua assistència és molt controlada. D'altra banda hi ha qui hi aporta els seus coneixements, persones que vénen de llocs on també hi ha fosses, com ara Argentina, Bòsnia, Perú, Equador, Uruguai, Guatemala...

Les professions que han de participar voluntàriament en una excavació són: arqueòlegs, metges forenses, arqueòlegs auxiliars (per la seua experiència en el camp tot i no tindre una titulació alta), metges, metges forenses antropòlegs, antropòlegs de màster, geòlegs (molt importants en el present i el futur), antropòlegs restauradors, biòlegs, físics, biòlegs físics, matemàtics, tècnics especialitzats en geofísica, tècnics especialitzats en detecció de metalls, tècnics especialistes en

secretaria o alcaldia del lloc, atès que en la majoria dels casos aquests desconeixen el material existent en les seues dependències.

exhumacions (coneix en part totes les professions que hi intervenen directament), guàrdia civils, policies, inspectors, bombers, agents jurats, jutges, dibuixants, fotògrafs, càmeres de gravació de vídeo, paleontòlegs...

El voluntariat i les excavacions en general han de progressar substancialment més, no hauria de passar un trimestre sense que algun professional en genere proposicions de millora. En tot moment el voluntariat ha d'estar controlat pel director coordinador i/o director arqueòleg, donant-los les instruccions necessàries en qualsevol moment, així com enraonaments i comentaris del començament dels treballs, durant i al finalitzar aquests si pertocara. Qualsevol acte que siga interpretat com a perjudicial per a l'excavació per qualsevol dels directors, s'haurà de debatre i en acabant prendre-hi la decisió correcta, des d'una amonestació fins a l'expulsió del lloc, ja siguen voluntaris o professionals.

7.- ESTUDI ANTROPOLÒGIC EN LABORATORI FORENSE

Aquest estudi haurà de realitzar-lo un professional metge forense antropòleg¹², les restes òssies han de ser rentades i exposades per al seu estudi antropomètric. Així com calcular l'edat de la víctima en el moment de morir mitjançant estudis radiogràfics, utilitzant-hi també l'Osteologia (anàlisis osteomètrics) en els quals tindrem en compte l'acció dels depredadors (animals), la possible exposició al foc, mutilació o fragmentació dels ossos per accident, tortures i altres accions criminals en la violència patida pels represaliats o la mort dels soldats en la batalla. També hem de tindre en compte l'afinitat biològica (raça) i cronotanodiagnòstic entre altres mesures i decisions de laboratori.

Al metge forense antropòleg¹³ l'associació promotora i/o el director coordinador li entregarà fotografies i vídeos, així com les fitxes mortuòries, perquè conega perfectament la disposició de les restes mortals a l'interior de la fossa comuna i les possibles fractures, alteracions, anomalies i incidències sobre els ossos que tenien abans de ser-ne exhumats.

Amb totes les dades el professional mèdic durà a terme un exhaustiu informe, amb fotografies, sobre les causes de la mort, sexe, edat i altres dades rellevants que han de servir per als arxius històrics de les associacions, administracions, estatals i sòcies en general, i totes les dades han de ser lliurades de manera gratuïta a qui les sol·licite (investigadors, universitats, estudiants, professionals...)

Les restes mortals, salvat que s'hi canvien de laboratori, (cosa no recomanable), romandran allà fins a la dignificació i inhumació, llevat que els familiars sol·liciten expressament les restes mortals i òssies per l'exhumació particular.

¹² En una de les seues especialitats, com l'Antropologia Física per exemple

¹³ La Medicina Forense Antropològica s'encarrega de la identificació de restes humanes esqueletitzades, en què s'han de buscar les causes de la mort per tractar de reconstruir la mecànica de fets relacionats amb la víctima, com poden ser l'edat, el sexe, fractures, malalties..., així com evidències i indicis abandonats al lloc dels fets i el tractament antemortem, perimortem i posmortem donat a la víctima.

8.- PROVES D'ADN EN LABORATORI FORENSE GENETISTA

El laboratori genetista és el més important dels treballs a realitzar, perquè sense ADN les restes mortals exhumades queden òrfenes i desemparades una vegada més, per tant hem de triar un laboratori professional i experimentat, els "positius" que assoleixen en percentatge de proves d'ADN amb restes degradades i de difícil actuació sobre elles.

Com ja hem dit anteriorment en aquest manual, les restes òssies que hem de dur al laboratori genetista han de ser dues molars i un fèmur complet. Les lliurarem al laboratori com hem esmentat a l'apartat d'exhumació. No s'ha d'introduir cap resta òssia ni trossegada en cap recipient contaminant, com és el cas del plàstic i els seus derivats. S'ha de disposar d'una gran quantitat d'os (fèmur a ser possible, si no és així podem utilitzar qualsevol altre també llarg), així si fallen les proves diverses vegades podrem disposar de més restes òssies per tal de continuar els assajos fins a obtenir un resultat positiu.

És per això que recomanem un laboratori idoni, seriós i professional, que sàpiga manipular restes òssies de més de setanta anys, que tinga l'experiència suficient i que haja garantit en currículum professional l'obtenció d'ADN amb anterioritat en un elevat percentatge de casos. Les tres restes òssies que s'han de dur al laboratori eixiran de la mateixa fossa comuna en cadena de custòdia cap al laboratori genetista.

Amb el laboratori es crearà un conveni de col·laboració amb l'associació promotora, en què s'especifique clarament que els resultats de les proves seran lliurats a aquesta per a la seua publicació, a més de manifestar que el laboratori serà l'encarregat de guardar la documentació original per poder realitzar comparatives de possibles familiars nous en el present o en el futur, i que llevat de les restes mortals que disposen de familiars que decidisquen emportar-se el seu familiar una vegada realitzades les proves d'ADN.

Encara que és possible l'ús d'ADN nuclear en identificació biològica, l'ADN mitocondrial (ADN mt) és, per les seues característiques, molt útil en aquest procés quan s'ha de realitzar a partir de mostres (esquelètiques humanes) antigues, escasses o degradades. L'ADN mt es troba en múltiples còpies en les mitocòndries (orgànuls intracel·lulars) de tots els nostres teixits. S'hi hereta pràcticament en la seua totalitat per la línia materna (els espermatozoides del pare només aporten mitocòndries al futur embrió d'una manera ocasional. Hi té regions hipervariables de valor fonamental en la identificació. Per al correcte processat n'és estrictament necessari evitar la contaminació de les restes a estudiar¹⁴

¹⁴ Article proporcionat per la Doctora Ángela Piñeiro Acción, metge especialista en Medicina Familiar i comunitària, especialista en Geriatria i Urgències. Relacionat amb el seu treball i col·laboració amb la Universitat on va cursar estudis.

9.- DIGNIFICACIÓ I INHUMACIÓ DE LES RESTES MORTALS

La importància de pactar amb els laboratoris, tant d'estudi metge forense antropològic com de ciències forenses genètica forense, és de vital importància per calcular el temps de lliurament de tots els resultats obtinguts per poder passar al següent pas, que és la dignificació i la inhumació de les restes mortals dels exhumats.

Si per endavant ja es pot preveure que els temps fins a la finalització dels resultats ha de ser llarg, ja siga per la quantitat de treball perquè hi ha una gran quantitat de restes òssies, o per qualsevol altre motiu, hi haurà que lliurar una quantitat econòmica adient acordada amb els laboratoris perquè hi guarden en cadena custòdia les restes mortals, fins a poder obtindre ajudes i poder realitzar-ne els estudis i proves pertinents.

Mentre anirem disposant amb el propietari del cementiri del lloc d'on s'hi exhumaren nínxols o petites parcel·les per l'exhumació de les restes. És lògic que els ajuntaments propietaris dels cementiris, o els bisbats, facen cessions de terra i nínxols per aquestes qüestions, en cas contrari se n'hauran d'obtindre comprant-los. Una vegada tinguem tots els resultats dels estudis mèdic forense antropològics i les anàlisis de genètica forense, s'hi faran públics.¹⁵

La dignificació de les restes mortals o òssies recuperades s'hauria de fer el mateix dia que se'n realitza la inhumació. Per això és convenient dur a terme tots els actes amb el màxim dels respectes i de sensibilitat, parlar amb els familiars i saludar-los, convergir amb els assistents. S'hi realitzaran lectures de poesia, parlaran els familiars que ho desitgen, i a les autoritats, si és que n'hi hagueren, hi haurà música, si pot ser de la terra on corresponga, o didàctica i amena. Tot dependrà del pressupost disponible, perquè s'hauran de llogar altaveus, trípodes, faristols, micròfons inà-lambrics, tendals protectors, compra de flors, ramells de flors, corones, cadires, taules...

¹⁵ S'hi faran públics a les webs i bancs d'ADN de l'associació promotora, entitat, de l'Estat o d'altres, en un format comercial simple. A la memòria final que la promotora haurà de realitzar obligatòriament de tots els treballs duts a terme durant, abans i després de l'exhumació, i lliurats puntualment a tots els directors que han participat en l'excavació, afegint-hi les peculiaritats, incidències, tasts realitzats, fotografies, vídeos, catalogació d'objectes associats i materials en general, així com el llibre de memòria resultat de l'esmentat informe, amb fotografies incloses.

És clar que tot això estarà disposat amb antelació, així com les caixes mortuòries on estaran les restes òssies. Els emblemes, símbols, banderes, seran aquells que els familiars pacten amb la promotora de l'excavació, però en cap cas podrà haver-hi simbologia anticonstitucional o fascista que pugui atemptar contra l'article nº 13 de la llei de 26 de desembre de 2007.

La inhumació es durà a terme sense cap litúrgia religiosa (si algun familiar la volguera haurà de fer-se en privat), perquè la Constitució espanyola és clara en argumentar la seua laïcitat (la qual cosa no impedeix que hi participen els rectors com fou el cas d'alguns llocs de Galícia: Vilarraso, Sant Vicent de Fervenzas, A Corunya, Santa Mariña de Lagostelle, Lugo, però sense cap religiositat).

Les lectures, la poesia, la música, la dansa, s'intercalaran al llarg dels actes, hi haurà un protocol creat amb anterioritat per tal de seguir un ordre d'intervencions i de temps, n'estarà al càrrec la promotora a través del seu director coordinador.

En cas que siguin soldats sense família també se seguiran tots els passos anteriors, però s'hi afegiria (si són republicans) banderes republicanes que cobriran les taules on hi seran les restes mortals dins de les caixes mortuòries durant tota la cerimònia, col·locant-ne al damunt flors vermelles, grogues i morades o liles.

S'hi disposarà d'un test ample i ple de terra en el mausoleu o nínxol, al final de tots els actes els assistents agafaran una flor de les que han sigut posades sobre les restes mortals i la traslladaran al test formant així el color de la bandera republicana. Els familiars tindran prioritat absoluta en els actes a celebrar.

També és convenient la presència de psicòleg i/o metge i una bona reserva d'aigua. En acabar l'acte final s'agrairà la seua col·laboració als assistents.

10.- INFORME MEMÒRIA FINAL A CÀRREC DEL DIRECTOR COORDINADOR

Aquest document és el que té més valor, perquè n'unifica els de tots els directors i professionals que han estat al càrrec d'alguna de les responsabilitats lliurades per la promotora a través del seu director coordinador, així que serà aquest qui genere en última instància l'informe memòria final, independentment que l'arqueòleg o un altre professional estiga obligat a lliurar-ne el seu personalment a qualsevol estament que li'l requerisca, ja siga per permisos concedits o per responsabilitat adquirida de bestreta.

L'esmentat informe es lliurarà als diferents patrimonis culturals, conselleries, administració central, Ministeri estatal¹⁶ i serà públic per tots els mitjans que s'hi vulga, però si més no, pels esmentats anteriorment i pels recursos de cada associació o entitat.

Els treballs relatius a fosses comunes i que siguin només de publicació, hauran de ser tractades de forma força diferent i fora del context d'aquest manual. Els treballs d'estudi, investigació i/o d'altres només de text sense que comporten cap excavació, seran tinguts en compte en un apartat diferent i de catalogació, com a ús públic de consulta o relació de recerca sobre fosses comunes, represaliats, soldats morts en batalla o familiars d'aquests.

L'informe detallarà amb fotografies i vídeo¹⁷ tots els altres informes dels professionals amb responsabilitat directa, ja siguin preliminars o finals.

Els participants i col·laboradors de l'Excavació, les incidències, els tasts realitzats marcant el seu UE al final d'aquesta, les visites dels periodistes, notes de premsa (articles, comentaris...), entrevistes, familiars, personalitats, polítics, les proves i evidències trobades, plànols de les troballes esmentades, mapes de posició, estudi sobre possibles afusellaments, sí és que n'hi hagué, fitxes forenses antropològiques, etc.

¹⁶ S'haurà de crear un departament ministerial, o dependent del que siga, on estiguen a disposició pública tots els treballs desenvolupats a les excavacions en general amb troballa de restes mortals o òssies realitzades.

¹⁷ El lliurament de l'informe memòria final anirà acompanyat dels vídeos gravats en format digital DVD o semblant sobre tots els treballs realitzats.

11.- LLIBRE I PUBLICACIÓ DE TOTS ELS TREBALLS

La publicació de tots els treballs serà públic en tots els casos mitjançant la pàgina web, bloc o el que siga, compartit entre totes les associacions, també el Ministeri de la Presidència, patrimonis culturals, conselleries, Administració central, ministeris estatals (diversos).

La creació d'un llibre que pot estar basat totalment en el treball desenvolupat de l'informe memòria final, hauria de ser publicat en paper o digitalment perquè siga conegut. Si n'estiguera subvencionat se'n lliuraria una còpia a cada familiar, entitat i col·laborador sempre que fóra possible. Aquest llibre en detallarà per capítols tota la història.

Des de les investigacions anteriors a l'excavació fins a la dignificació i inhumació s'hi han de reflectir tots els detalls de l'informe, sense ometre les ajudes rebudes ni les negatives que han manifestat tots aquells que s'han oposat al procés de qualsevol dels treballs.

12.- DOCUMENTAL DE VÍDEO I FOTOGRÀFIC

Al final de cada treball d'excavació es realitzarà una pel·lícula documental de vídeo per fer-la visible a les xarxes socials lliure de càrrecs, i totalment fornida dels requeriments legals del moment.

També s'ha de crear un informe llibre amb fotografies incloses de tots els treballs realitzats, en què hi anirà detallat des de les incidències durant el procés d'excavació fins a la culminació de tots ells.

És molt important deixar constància pública d'allò que brolla a les excavacions, per deixar testimoni dels fets i que pugui servir d'experiència i aprenentatge per altres promotores, professionals i administració en general.

13.- CREACIÓ D'UN INFORME MEMÒRIA FINAL- LLIBRE

Per a la creació de l'informe llibre: la portada i contraportada duren un títol la primera i un comentari simple la segona, se n'han de deixar els tres fulls següents completament en blanc. En el primer full posarem (quan se n'haja obtingut) l'ISBN i totes les dades de l'autor, etc. En la quarta pàgina va el pròleg, el qual concentrarà comentaris sobre el llibre i l'excavació pels autors o convidats a la mateixa. Tot seguit hi anirà l'índex, després del qual comencem ja a enumerar-ne les pàgines.

Un exemple:

ÍNDEX

Pròleg	pàg.00
Capítol 01 LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA	pàg.03
Capítol 02 ARRIBADA DE SOLDATS	pàg.05
Capítol 03 LA PRESA DE L'ERMITA	pàg.07
Capítol 04 INVESTIGACIÓ I TESTIMONIS	pàg.09
Capítol 05 FOSSA COMUNA D'UN SOLDAT	pàg.19
Capítol 06 PROSPECCIONS	pàg.20
Capítol 07 INFORME BALÍSTIC	pàg.22
Capítol 08 EXECUCIÓ DE NORMATIVES	pàg.28
Capítol 09 ACTUACIONS REALITZADES	pàg.30
Capítol 10 COMENÇAMENT DE L' EXHUMACIÓ	pàg.34
Capítol 11 INFORME BALÍSTIC D'EXCAVACIONS	pàg.37
Capítol 12 PRESA DE MOSTRES BIOLÒGIQUES PER ESTUDI DE'ADN	pàg.39
Capítol 13 ANNEX BALÍSTIC	pàg.40
Capítol 14 INVENTARI DE MATERIAL	pàg.42
Capítol 15 INVESTIG. ARXIU MUNICIPAL	pàg.44
Capítol 16 INHUMACIÓ RESTES MORTALS	pàg.47
Capítol 17 ARTICLES DE PREMSA	pàg.49
Capítol 18 QUI I PER A QUÈ CREAREN UNA GUERRA CIVIL	pàg.52
Capítol 19 COL·LABORADORS	pàg.54
Capítol 20 FITXES AUTORI. EXHUMACIONS	pàg.56
Capítol 21 BIBLIOGRAFIA	pàg.58

14.- CONTINGUT QUE HAN DE TINDRE ELS DOCUMENTS O FORMULARIS I ANNEXOS QUE S'HI APORTEN

1 .- En aquest apartat anirà el nom de l'entitat que sol·licita el treball arqueològic amb el CIF, una adreça postal, nom i cognoms del representant, telèfon, correu electrònic i web o semblant si ho tingués. En altra línia, més avall, posarà a qui va adreçada la sol·licitud, a més hi inclourà l'adreça on s'hi envia.

2 .- Nom del projecte, i a sota les referències a la promotora, els directors coordinadors i directors arqueòlegs.

3 .- Índex, on hi quedaran reflectides les pàgines que pertanyen a cada detall de l'informe.

4 .- Introducció, hi aniran totes les dades personals dels sol·licitants del permís de l'excavació (DNI, telèfon, etc.)

5 .- Objectiu, s'hi argumentaran els detalls pels què se sol·licita el permís, al·legant que els propietaris del terreny, patrimoni, conselleria..., seran avisats amb antelació del començament dels treballs.

6 .- Metodologia, s'hi explicaran els mètodes a emprar durant els treballs.

7 .- Dignificació i inhumació de les restes mortals exhumades, s'han de donar els detalls de com es realitzaran aquestes labors. S'hi ha de deixar clar que les restes mortals no reclamades pels seus familiars seran inhumades en el cementiri del lloc on pertany l'excavació, s'hi prepararan nínxols o parcel·les de terra per a la inhumació amb temps suficient i després de l'exhumació de les restes mortals.

8 .- Duració dels treballs, s'indicarà el temps aproximat que podrien durar els treballs.

9 .- Denominació de l'equip que aporta l'entitat als treballs.

10 .- Material que aporta l'entitat als treballs

11 .- Catalogació i neteja de materials i objectes trobats durant l'excavació i qui realitza la labor.

12 .- Coordenades de localització UTM. S'hi lliuraran les dades de la possible ubicació de la fossa/ses comuna mitjançant GPS i coordenades principalment UTM, també podran donar-se més dades sobre diferents mesures vàlides.

13 .- Delimitació i excavació. Explicació simple de com es realitzarà el començament i la finalització de l'excavació, sobre el tast realitzat o la pròpia fossa comuna.

14 .- Documentació gràfica. Ha de constar per escrit que tots els processos quedaran enregistrats mitjançant fotografia i vídeo per testimoniar-los, i amb publicacions posteriors.

15 .- Exhumació de les restes mortals o òssies i recuperació d'un fèmur i dos molars per cada individu si és possible. Explicació determinada i obligada, implícita en el formulari, que serà una sola persona qui arreplegue un fèmur i dues peces molars i les embolique en paper d'estrassa i posteriorment en cartó a mesura per el seu enviament des de la mateixa fossa fins al laboratori on s'hi practicaran les proves d'ADN.

16 .- Estudi de les restes mortals o òssies. Descripció de qui i on es realitzaran els estudis forenses antropològics sobre les restes exhumades.

17 .- Identificació de les restes mortals-ADN. Denominació de qui en durà a termini l'estudi analític de l'ADN de les recuperades i on es farà.

18 .- Trasllet i dipòsit de les restes mortals i/o òssies. S'ha d'especificar el lloc on han d'endur-se les restes mortals per al seu estudi forense i antropològic i qui en realitzarà els estudis. Ha de quedar clar que les restes mortals o òssies seran embolicades després de l'eixida de la terra en paper d'estrassa (craft) i dipositats en capses de cartó per al seu trasllat.

19 .- Seguretat i protecció. S'hi parlarà de la protecció sobre el lloc de l'excavació, la fossa comuna i el lloc concret on els treballadors desenvoluparan les seues labors. Tots aquells que participen en l'exhumació duran guants de làtex, màscares, i, si fóra necessari, vestits protectors corporals complets, inclosos peus.

20 .- Cartografia i mapes de localització de la possible fossa/es comuna a diferents escales ben localitzades.

21 .- Testimonis. Si fóra possible s'hi adjuntaran còpies simples de comentaris de persones que hagen sigut testimonis o que tinguen testimoni dels fets esdevinguts sobre la història i/o l'enterrament i possibles causes de les morts (normalment les associacions memorialistes, ajuntaments, polítics progressistes de vegades tenen en tenen alguna informació, fins i tot escrita.

22 .- Fotografia bibliogràfica. S'hi aportaran, si pot ser, fotografies de les entrevistes realitzades a testimonis i documents investigats.

23 .- Bibliografia i enllaços breus on poder especificar en quines publicacions s'ha basat l'informe de sol·licitud de prospecció i/o exhumació.

24 .- Adreces i signatures, en aquest apartat i final de l'informe en primer lloc en restarà reflectida la data de creació, totes les dades completes de l'entitat promotora, els noms i cognoms dels directors arqueòlegs, en acabant la signatura de cadascun.

15.- ANNEXOS DIVERSOS

ANNEX 1: REFERÈNCIES I ARTICULAT A LA LLICENCIATURA EN ARQUEOLOGIA:

TEORIA ARQUEOLÒGICA: MÉS ENLLÀ DE LA PALA I EL PINCELL

*La meua intenció en aquest article és fer comprendre que l'Arqueologia no és només eixa professió bella i romàntica que estudia i indaga en el passat. L'Arqueologia és dura, no només per l'esforç físic que representa excavar, netejar, estudiar i catalogar tot el que l'excavació ens dóna des de la més lleu pedra, tros d'os o de ceràmica, sinó també l'estudi de l'estratigrafia, i fins i tot de l'estudi d'allò que no s'hi troba, que també és molt rellevant, sinó perquè seguim unes idees i unes formes d'entendre i d'interpretar la Història que **no sempre són les mateixes que les dels altres col·legues.***

Y per dur endavant aquests processos és necessari estudiar i conèixer les teories arqueològiques que s'han escrit i les que s'escriuen en l'actualitat, perquè aquesta ciència no ha de romandre fossilitzada en el temps, com l'objecte que estudia. Citant M. Johnson, aquestes paraules són força esclaridores:

“Allò que ens fa arqueòlegs, a les antípodes de simples recol·lectors d'andròmines velles, és el conjunt de regles que usem per transformar els fets en relats coherents sobre el passat; relats que, per a nosaltres els arqueòlegs, “tenen sentit” i que (esperem) també ho tinguen per a la gent en general. Aquestes regles, siguen explícites o implícites, són de naturalesa teòrica. Els fets són importants, tanmateix, sense teoria els fets romanen completament muts.”

La nova Arqueologia va nàixer entre les dècades dels seixanta i el setanta del segle vint i fou un corrent de pensament que va influenciar considerablement l'Arqueologia anglo-americana. Els arqueòlegs estaven insatisfets amb el tipus d'Arqueologia que es feia en el passat i que va acabar cristal·litzant en aquest nou corrent intel·lectual. La frase que pot descriure millor aquesta situació podria ser: “hem de ser més científics i més antropològics”, és per això que va començar una revolució que ha arribat fins a nosaltres i que continua avançant.

La nova Arqueologia es va caracteritzar per dos punts clau. El primer d'aquests fou l'èmfasi que es va posar en l'evolució cultural. Aquest punt estava contraposat amb el “punt de vista quàntic”, en què les ones d'evolució cultural s'estenien pel mapa. En aquest cas, cada societat evoluciona interiorment sense patir la influència

de ningú ni de res, i en què els arqueòlegs estudiaven la seua “trajectòria cultural” (terme molt usat en els escrits d’aquests autors).

El segon punt és la teoria dels sistemes, és a dir, la nova Arqueologia entén el comportament de les societats humanes com un gran sistema cultural en què operaven nombrosos subsistemes com l’econòmic, el polític o l’ideològic, entre d’altres, i dins d’ells nombrosos subapartats. La nova Arqueologia treballa des d’una perspectiva exclusivament darwinista, així que la Cultura és un mitjà extrasomàtic d’adaptació al medi.

En tercer lloc, la Cultura és adaptativa, per a l’arqueòleg K. Flannery, no es tractava d’observar els objectes i aprendre coses sobre les cultures humanes a través d’ells, sinó de reconstruir un sistema ecològic complet que n’hi ha al darrere, tant de la persona com de l’objecte. Les noves actituds amb relació a la teoria avançaren conjuntament amb les noves tècniques científiques, com l’Arqueobotànica, la datació per C14, Dendrocronologia, etc.

En quart lloc es va insistir sobre l’enfocament científic, així que la contrastació científica de les hipòtesis passà a ser la mesura per excel·lència en el progrés de l’Arqueologia.

El quint n’és la insistència en el procés cultural. Implica que hem de ser explicatius més que descriptius, hem de preguntar-nos el perquè en comptes de només el quan; hem d’indagar en els processos fonamentals, per exemple, més que estudiar la decoració d’una ceràmica, veure què contenia i per a què era usada.

I per últim, la finalitat de l’excavació en llocs de renom i on se sabia que podia haver-hi objectes bells, la nova arqueologia entén que és necessari excavar-lo tot i que això ens donarà una comprensió major de les cultures excavades.

Aquests podríem dir que són els punts clau de la nova Arqueologia, però dins d’ella els autors catalogaren segons els seus interessos, tant intel·lectuals com ideològics, i així nasqueren “arqueologies específiques”, com l’evolucionisme i el marxisme segon les seues ideologies, i “l’Arqueologia de la mort”, “Arqueologia de gènere”, “Arqueologia espacial”, etc., segon la matèria d’estudi. Insistisc una vegada més que aquesta és una idea molt resumida i simplificada del que la nova Arqueologia fou va suposar en l’àmbit teòric del món arqueològic. Però, com tot, amb el temps la nova Arqueologia deixà de ser nova i començà a sorgir una altra nova Arqueologia denominada Arqueologia postprocesual sorgida als anys huitanta.

Realment molts dels arqueòlegs relacionats amb aquesta etiqueta prefereixen el terme “arqueologies interpretatives”, el qual inclou un èmfasi en la idea de diversitat. Probablement ben aviat començaran a crear-se nous llibres i manuals que inclouran una nova Arqueologia que amb el pas dels anys serà obsoleta. I, al contrari del que puga semblar, tot això és bo ja que implica que la Arqueologia mai es queda estancada, sinó que creix, es renova o torna a agafar idees “antigues” que es renoven i encaixen millor ara que abans.

ANNEX 2: COL·LABORACIÓ I AJUDES ADMINISTRATIVES ECONÒMIQUES

Tots els treballs seran subvencionats per l'Administració- cap treball anirà per separat-, és a dir, des de la investigació o la mateixa exhumació, s'ha de comptar amb les ajudes econòmiques suficients per realitzar tots els treballs amb les garanties requerides, sense abandonar ni deixar en el temps uns treballs com la pròpia excavació, ni allunyar en el temps o retardar altres treballs pertanyents al mateix projecte, com poden ser l'estudi antropològic, proves d'ADN, dignificació i inhumació, etc...

Altres entitats o promocions privades podran subvencionar o ajudar econòmicament els treballs a dur a terme, qualsevol que siga, des de la investigació passant-ne per tots fins a l'edició i publicació dels treballs.

ANNEX 3: CERTIFICATS OFICIOSOS DE PARTICIPACIÓ A TOTS ELS COMPONENTS DE L'EQUIP, INCLOSOS VOLUNTARIS.

Seràn lliurats tots aquells certificats i escrits de prova de bona fe i de participació en qualsevol dels treballs a desenvolupar abans, durant i després de les exhumacions, a tots els participants i col·laboradors.

Aquests certificats seràn de responsabilitat per part de la promotora i per tant, en el seu nom i en el del director coordinador responsable de tots els treballadors que hagen participat en algun dels processos que s'han realitzat, ells seràn qui els lliuren amb el seu nom i signatura o segell legal que corresponga, lliurant amb això empara legítima on corresponga i per als seus currículums personals.

15. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BENECH, C. 2000 Interpretation conjointe de cartographies magnétiques et électromagnétiques des propriétés magnétiques des sols anthropisés. Tesis doctoral. Universitat de París VI.

BOSSUET, G., C. CAMERLYNCK, C. BREHONNET y C. PETIT 2001 «Magnetic prospecting of diachronic structures (antiquity to first world war) on the site of the Sanctuary of Ribemont-sur-Ancre (Somme, France)». *Archaeological Prospection* 8: 67-77.

CHIANESE, D., M. D'EMILIO, S. DI SALVIA, V. LAPENNA, M. RAGOSTA y E. RIZZO 2004 «Magnetic mapping, ground penetrating radar surveys and magnetic susceptibility measurements for the study of the archaeological site of Serra di Vaglio (southern Italy)». *Journal of Archaeological Science* 31: 633-643.

CHÁVEZ, R.E., M.E. CÁMARA, A. TEJERO, L. BARBA y L. MANZANILLA 2001 «Site characterization by geophysical methods in the archaeological zone of Alexis Mojica et al. Resultados de las prospecciones magnética y eléctrica.

CIMINALE, M. y M. LODDO 2001 «Aspects of magnetic data processing». *Archaeological Prospection* 8: 239-246.

CONYERS, L. 1995 «The use of ground-penetrating radar to map the buried structures and landscape of the Ceren site, El Salvador». *Geoarchaeology* 10: 275-299.

DABAS, M. 1989 Comportement magnétique des sols dans le domaine fréquentiel et temporel (VRM). Application à la prospection des sites archéologiques. Tesis doctoral. Universidad de París VI.

Domingo, I., Burke, H. y Smith, C. (2007). *Manual de campo del arqueólogo*, Barcelona: Ediciones Akal. ISBN 978-84-344-5231-2.

Carcas S. y Piñeiro A. 2012 - Exhumaciones de la guerra civil española y postguerra en la villa de Olba - Teruel Primavera del 2012 - Editorial Osiris 2012.

Fernández Martínez, V.M. Una arqueología crítica: Ciencia, ética y política en la construcción del pasado, Barcelona: Ediciones Crítica.

Gamble, C. (2002). Arqueología Básica. Barcelona: Ediciones Ariel. ISBN 978-84-344-6679-1

Hortolà, P. (1998). Datación por racemización de aminoácidos: Principios, técnicas y aplicaciones, Barcelona: EUB. ISBN 84-8338-011-0

Johnson, M. (2000). Teoría Arqueológica. Barcelona: Ediciones Ariel. ISBN 84-344-6623-6

Bass, W. M: "Human Osteology, a laboratory and field manual"; Missouri Archaeological Society, 1987.

Botella, M. C. et al: "Los huesos Humanos, alteraciones y manipulaciones", Ed. Bellaterra, 2000

Brothwell, D. R: "Desenterrando huesos: La excavación, tratamiento y estudios de los restos del esqueleto humano", Fondo de Cultura Económica, 1987

Carandini, A.: "Historias en la tierra; Manual de excavación arqueológica", Edit. Crítica, 1997

Ramey Burns, K.: "Manual de Antropología Forense", Edit. Bellaterra, 2008

Renfrew, C. y Bahn, P.: "ARQUEOLOGÍA: Teoría, Método y práctica", Edit. Akal, 1998.

Reverte Coma, J. M.: "Antropología Forense", 2ª Edición, Centro de publicaciones del Ministerio de Justicia, Madrid, 1999.

Piñeiro Á. y Carcas S. Cartuchería usada durante la guerra civil española y postguerra. Osiris 2012. Pruebas y evidencias de un genocidio.

Roskams, S.: “Teoría y Práctica de la excavación arqueológica”, Edit. Crítica, Barcelona, 2003.

Ubelaker, D. H.: “Enterramientos humanos, excavación, análisis, interpretación”, Munibe Suplemento nº 24, GEHIGARRIA, 2008.

Artículos: Brito-Schimmel, P. y Carreras, C.: “Aplicación de Métodos geofísicos en Arqueología: Una recopilación sobre el actual estado de la cuestión en España”, Scientific Heritage, 2005

Gassiot Ballbé, E.: “Arqueología de un silencio. Arqueología Forense de la guerra civil y del Franquismo”, Departament de Prehistoria. Universitat Autnoma de Barcelona, 2008.

Gassiot Ballbé, E.: “Arqueología Forense de la guerra civil. Justicia y memoria de la represión fascista”, Mientras Tanto, nº 97, 2005

Hum Evol 1990; 5(3):227-238. Brothwell DR. Desenterrando huesos. La excavación, tratamiento y estudio de los restos del esqueleto humano. Madrid: Fondo de Cultura Económica; 1993.

Associació de la Recuperació dels Desapareguts en el Franquisme
ARDF DESAPAREGUTS
Ángela Piñeiro Acción
Santiago Carcas Cuartero

Asociación por la Recuperación de los Desaparecidos en el Franquismo
ARDF DESAPARECIDOS - CIF: G99307779
Tf: 605877931 - 633138068 - 630251800
Email. Ardf.desaparecidos@gmail.com - Web: ardfdesaparecidos.com

Web: ardfdesaparecidos.com
E-mail: ardf.desaparecidos@gmail.com
Tlfn: 605 87 79 31 - 633 13 80 68
CIF: G99307977

DELEGACIONES OFICIALES
Comunitat Galega- La Corunya
Comunitat Valenciana- Castelló
Comunitat Aragonesa- Saragossa

Gener - 29 - 02 - 2016
S.C.C. 2016

ASSOCIACIÓ PER LA RECUPERACIÓ DELS DESAPAREGUTS EN EL FRANQUISME

Veintitres de septiembre, Santa Tecla
también mártir como ellos sepultada
equinocio de otoño
hoy para algunos verano.

Puedes sentir su aliento respirando aliviados
hoy un lecho de justicia los acoge, merecido descanso
al fin Olba los abraza
tantos años ocultos en sus montes, fosas, lugar errado.

Sin luz, sin aire, bajo tierra extraña
pidiendo auxilio a gritos, por la muerte silenciados
en guerra asesinados, por odio, a unos niños?,
falsos soldados convertidos en héroes obligados.

No les ves y es posible que les tengas a tu lado,
almas de padres y madres
de la mano, devuelta su sonrisa arrebatada,
en el entierro de sus hijos, tanto tiempo negado.

Con vosotros brindan homenaje,
su sueño perpetuo realizado
música, poesía, sonrisas, corazones latiendo acompasados
a su féretro
abrazados

Poesia de l'autora Ángela Piñeiro Acción, llegida el 23 de setembre al cementiri d'Olba- Terol 2012, en el transcurs de la inhumació de quatre soldats republicans exhumats per l'ARDF DESAPAREGUTS i per Ángela Piñeiro Acción com a Directora Coordinadora de l'excavació.

A totes les persones a qui arrabassaren la vida immerescudament, sense cap excusa, han de ser reparades de manera immediata i dignificades com mereixen.

Que ningú reste sense terra.

Que ningú reste sense nom.

S.C.C. 2010

ARDF DESAPARECIDOS